

Berényiné Kovács Gyöngyi

Megyei levéltári iratanyag-pusztulások a II. világháború idején

A II. világháború idején bekövetkezett levéltári iratpusztulás feltárását az „utazó bőröndök” legendájától a hivatalos jelentéseken át a leltárak fennmaradt anyagának összevetéséig kísérlem meg végigvezetni és bemutatni e tanulmány keretein belül. Sajnos egy-egy levéltárnok frontszolgálatára miatt a szakszerűtlen kezelés is veszélyforrást jelentett, de sok iratanyag éppen a menekítéskor keveredett össze, sérült meg vagy pusztult el. Volt olyan levéltár is, amely levéltárnokának köszönhetően menekült meg és olyan is, ahol a későbbi selejtezés nagyobb kárt tett, mint maga a háború.

Számos történet, anekdota maradt fenn arról, hogy a második bécsi döntést követően, illetve a háború pusztításai előtt „utazó bőröndökben” egy-egy megyei főlevéltáros hogyan mentette ki megyéje középkori okleveleit, közgyűlési jegyzőkönyveinek legrégebbi kötetét.¹ Máiig rendkívül nehéz hiteles képet adni a II. világháború idején végbement levéltári iratanyag-pusztulásokról. Ma már tudjuk, hogy komolyabb veszteséget a Veszprém megyei és az alföldi levéltárak szenvedtek. Levéltári területről az Országos Levéltár kezdeményezte először 1945. április 1-jén a károk felmérését,² s az első hírek ugyanezen év májusában futottak be. Ezekből úgy tűnt, hogy az ország történeti forrásai mérhetetlen veszteséget szenvedtek, a jelentések a megyei anyagok teljes pusztulásáról szóltak. Valószínűsíthető volt, hogy a soron következő történész generációk csak az Országos Levéltár iratanyagára támaszkodva írhatják meg a vidék történetét. A válaszok rendkívüli késedellel érkeztek, a posta és a vasúti közlekedés működésképtelensége, illetve a levéltárosok közigazgatási elfoglaltsága miatt. Csobán Endre, Debrecen hajdani főlevéltárosa mentegető sorai a késedelmes válasz miatt hűen tükrözik a korabeli kollégák mindennapjait: „Szeptember óta a nemzetgyűlési választások hatósági munkáját most meg a háborús károk összeírását végeztem a városi tanács határozta folytán. ... Egyik elszámolást még nem fejeztem be, másikkhoz a nyomtatványok a vasúti közlekedés korlátozása folytán még nem érkeztek meg. Így volt egy délelőttöm, amikor a levéltári anyag ügyeivel is foglalkozhattam.” Ez a dokumentum alátámasztja Borsa Iván következő megállapítását: „Az általános helyzet az volt,

¹ Lakatos, 1973 vö. MNL PML IV. 901. Alsó-Fehér vármegye Törvényhatóságának közgyűlési jegyzőkönyv töredékeit 2012-ban az MNL OL-nak átadta.

² MNL OL Y 7 32/1946.

hogy a főlevéltárnok a megyei vagy városi közigazgatás valamelyik szektorában, s másodlagosan – szinte lopott időben – foglalkozott a levéltár ügyeivel.³

Baranya megye levéltárából az anyakönyveket Zalaegerszegrre kellett volna szállítani. Ezért a születési anyakönyveket a pécsi pályaudvarra vitték, de a vonatközlekedés ekkorra már megállt, így a kötetek itt semmisültek meg. Az 1698–1800 közötti megyei közgyűlési anyakönyvek az I. világháború óta ismeretlen helyen voltak. Ugyanakkor a háború alatt hat kötet titeli állami anyakönyvet szállítottak be a levéltárba, amelyről a külügyminisztériumot értesítették, hogy eredeti őrzési helyére visszaküldhessék.⁴

Békés megyében az állami és felekezeti anyakönyvek, vízügyek,⁵ egyesületi alapszabályok gyűjteménye, közgyűlési jegyzőkönyvek, főorvosi, mérnöki iratok, 48-as bizottmányi iratok, kórházi iratok, nemesi iratok, 1934. évi alispáni iratok, statisztikai évkönyvek, Hivatalos Lapok, Kossuth Lajos levele, a vármegye házi könyvtára – a páncélszekrényekben elzárt anyagok kivételével – jelentős károkat szenvedtek.⁶

Bács-Bodrog vármegye levéltári anyaga a II. világháborúban nagymértékben károsodott.⁷ Bács-Bodrog vármegye főispánjának legkorábbi fennmaradt iratai 1921-ből származnak, a Pest megyei és a Nógrád megyei levéltárakból kerültek jelenlegi őrzési helyükre a Bács-Kiskun Megyei Levéltárba. 1921-ben Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye és Kecskemét város főispánja, Preszly Elemér látta el Bács-Bodrog vármegye főispáni feladatkörét is. Az 1921-ből megmaradt iratok többsége minisztériumi körrendelet. A megyei vonatkozású iratok között a legtöbb a bizottságok, szervek létesítésével, ezek kiegészítésével, működésével, a tisztviselők kinevezésével, bérük megállapításával kapcsolatban keletkezett. Az 1945 utáni iratokhoz a korabeli iktató- és mutatókönyvek ma is rendelkezésre állnak, ezek segítségével az anyag könnyen kutatható.⁸ Bács-Bodrog megye Törvényhatósági Bizottságának 1945 utáni irataiból a közgyűlési és kisgyűlési jegyzőkönyvek, valamint Központi Választmányának iratai vannak a levéltár őrizetében. Az alispáni iratanyag 1923–1937 és 1944–1950 közötti időből bizalmas és általános közigazgatási iratokat egyaránt magában foglal. Ez az egyik legteljesebben fennmaradt vármegyei iratanyag. Az iratokhoz rendelkezésre állnak a korabeli iktató- és mutatókönyvek, irattári sorkönyvek, valamint az idegenszám-mutatók is. A másodfokú Rendőri Büntetőbíróóság iratain és a pénzügyi iratokon kívül levéltárba kerültek az 1944–1949 között vezetett különböző nyilvántar-

³ MNL HBML IV. 1429. 406/1945.; Borsa, 1954: 33. vö. MNL FML IV. 425. 1945. sz. n.

⁴ MNL OL Y 7 460/1947. Baranya vármegye jelentése. 3.

⁵ Értsd vízi könyvek.

⁶ MNL OL Y 7 32/1946. 21. f. A vármegye abszolutizmus-kori iratai az 1980-as években a bajai városi levéltár anyagának rendezése során kerültek elő, ezek a bajai járásbíróóság, a vegyes szolgabíróóság, az újoncozási választmány és az árvabizottmány iratai

⁷ MNL BKML VIII. 708. a. L-5153-7/1950, T-5153-2/1950. Bács-Bodrog megye 1950. január 14-én megszűnt.

⁸ MNL BKML IV. 1. a., b. 1723–1837 összmennyisége: 0,02 ífm

tások (büntetésekről, egyesületekről, feloszlott egyesületekről, időszaki lapokról, kompokról, hidakról).⁹ A vármegye levéltárának nagy része azonban a történelem viharában elpusztult. A trianoni békekötés után a zombori vármegyeházán őrzött megyei levéltári anyag jugoszláv tulajdonba került. A Baja székhellyel és erősen megcsappant területtel újraéledő megye két világháború közötti időszakára vonatkozó iratanyaga 1944-ben Zomboron akkor semmisült meg, amikor a vármegyeháza épülete kiégett. A Délvidék visszacsatolását követően ugyanis ismét Zombor lett a megyeszékhely, és odaköltöztették a megyei hivatalokat is. A Bács-Bodrog Megyei Levéltárba került anyag ily módon csak 1945–1950 között keletkezett iratokat tartalmaz. Az egykori csonka Bács-Bodrog vármegye járásain kívül megsemmisült a Dunavecsei és Kunszentmiklósi járás 1945 előtti anyaga is, míg a Kiskőrösi nagyon hiányosan maradt meg. A levéltárak és irattárak elhelyezésére akkor sem mondhatott túl sok jót az egykori főlevéltáros, hiszen jelentéséből kiderül, hogy azok egy része padláson, alagsori helyiségekben, jobbára az egykori főjegyzőségek fogdájában kapott helyet. Bács-Bodrog megye közigazgatása 1945 januárjában szerveződött újjá. „Csonka Bácska” alispáni hivatalát Baján helyezték el. A tisztviselők az elrendelt kiürítés végrehajtása és a bekövetkezett események következtében teljesen szétszóródtak. A vármegye összes hivatalos értékei, levéltára és a hivatalok irattárai túlnyomórészt eredeti székhelyükön, kisebb részben pedig a kiürítési helyeken és útközben vesztek el, illetve tönkrementek. Baját 1944. október 20-án szállták meg a szovjet csapatok, ezt követően a csonka vármegye nyomban megkezdte hivatalainak megszervezését a visszamaradt vármegyei tisztviselőkkel 1945. január 5-én létrehozták a Bajai Járás Főszolgabírói, illetve Főjegyzői Hivatalt. Ezzel egy időben a vármegyei árvaszék, a számvevőség, a gazdasági felügyelőség és az államépítészeti hivatal is megkezdte működését. 1945. február 5-én Herboly Zoltán, a vármegye korábbi főispánja megbízást adott Barcsai Ivánnak az alispáni teendők ellátására. A közhivatalokat ideiglenesen helyezték el, mert a bajai vármegyei székházat orosz katonai kórház céljára vették igénybe.¹⁰

Borsod megye iratpusztulásában szerepet játszott, hogy amikor főlevéltárosát, Klein Gáspárt internálták, a történeti anyag egy részét – a főlevéltárnok távollétében – az alispán kiselejteztette. A maradék iratanyagot a hadi helyzet miatt összezsúfolták az új épületszárny alatti pincékbe.¹¹ Legnagyobb mértékben a történeti gazdasági iratanyag sérült, valamint egyes oklevelek és címereslevelek is elvesztek. Sajnos a szakkönyvtár tekintélyes része is megsemmisült vagy megrongálódott.¹²

⁹ MNL BKML VIII. 708. a. L-5153-7/1950. Ez a mennyiség a 30 évvel ezelőtti rendezés után módosult, pontosabb lett. Ma a levéltárban őrzött anyag összesen 94 ífm.

¹⁰ MNL BKML IV. 417. a. 19/1945. sz. (1. k.) Alispáni jelentés a közügyek állapotáról. vö. Apró, 2006: 23.

¹¹ MNL OL Y 7 32/1946. 23.

¹² MNL OL Y 7 32/1946. 23.

Bihar vármegye értékes levéltári anyagát Nagyváradról előbb Derecskére, majd Rétszentmiklóásra, végül Füstpusztára szállították légvédelmi okok miatt, ahol is az oroszok kezére került.¹³ A háború végén Kecskés Balázs frissen kinevezett főlevéltáros itt találta meg az értékes kéziratos térképgyűjteményt, amelyet az oroszok levéltári rend nélkül a Szovjetunióba akartak szállítani.¹⁴ A rekvirált iratokkal együtt festményeket is vittek el az országból, többek között Feszty Árpád Zsolt eljegyzése című hatalmas méretű olajfestménye is így került külföldre,¹⁵ a nyilasok pedig még korábban a ritkaságokat is tartalmazó éremgyűjteményt tulajdonították el.¹⁶

Csanád vármegye 1944 szeptemberében elrendelt kiürítése miatt, az állami és felekezeti anyakönyvi másodpéldányokat, a hozzájuk tartozó UB kimutatásokat, a vízi könyvi okirattárat, az alapítványi oklevelek és erdei üzemtervek gyűjteményét, a térképgyűjteményt, a nemesi iratok és a címereslevelek gyűjteményét gondosan ládába csomagolva átszállították Kiskunfélegyházára. Utóbbi helyen sajnos nem állt rendelkezésre megfelelően kialakított raktár, így a ládák tartalmát kidobálták és feldúlták.¹⁷ Makón 1945 augusztusában a megyeházáról el kellett szállítani a levéltári anyagot, mivel ott az orosz katonai parancsnokság rendezkedett be. A városi székházban helyezték el az iratokat, ahol ideiglenesen pincehelyiségeket alakítottak ki levéltár céljára, ám semmiféle polcrendszerrel nem szerelték fel őket, s az anyagot rendszer nélkül, összezsúfolva tárolták.¹⁸

1944. október 7-én a *csongrádi levéltárat* a harcok miatt Dombóvárra, a hódmezővásárhelyit Szekszárdra küldték, a város azonban nem fogadta, ezért egy része innen Szakcsra, majd Veszprémbe került.¹⁹

Debrecen város állami és felekezeti anyakönyveinek másodpéldányait 1944 október elején a belügyminiszter utasítására Egerbe, a levéltári mutató- és iktatókönyveket a nagycserei erdészházba szállították.²⁰ Csobán Endre a következőképpen emlékezett vissza erre: „... a levéltár értékes anyagát különböző helyeken és módon védtük a bombázás és egyéb veszedelmek káros hatásától. Sikerült is az iratokat, jegyzőkönyveket, iktatókat, mutatókat, a levéltárunk mind újabb, mind régi anyagát épségben megőrizni.”²¹

¹³ Szállkai, 2018: 44.

¹⁴ MNL OL Y 7 460/1947. Bihar vármegye jelentése. 1–2. vö. MNL HBML IV. 406. b. 14789/1947 Néhány értékes kéziratos térképpel éppen a vasúti kocsik ajtóit bélelték ki az orosz katonák.

¹⁵ MNL OL Y 7 460/1947.

¹⁶ Szállkai, 2018: 44.

¹⁷ MNL OL Y 7 32/1946. 24.

¹⁸ MNL OL Y 7 32/1946. 24.

¹⁹ Dóka–Müller–Réfi Oszkó (szerk.), 2000: 218. A háború után a Pest-Pilis-Solt-Kiskun megyei Izsákon volt.

²⁰ MNL HBML IV. 1429. 281/1944.

²¹ Uo.

1944. szeptember 17-én éjjel az egri városháza épületét több ponton gyújtóbombák gyújtották fel. A levéltári épületrész nem érte károsodás, de a mentés során az iratok egy részét kihordták az utcára, majd visszazállították, így a levéltári rend nagymértékben megbomlott. A rendkívül összekeveredett iratanyag rendezésére azonban nem volt munkaerő.²² 1944 végén a Nagycserére elszállított segédkönyvek helyére a történeti levéltár pinchelyiségébe – ahogy a források megadják – „70 q” adófőkönyvet helyeztek el.²³ Csobán 1945 márciusában az egri polgármesteri hivataltól kért információt a debreceni anyakönyvi másodpéldányokról.²⁴

Ugyanebben az időben a front már a Dunántúlon tört előre. Ebben a kaotikus helyzetben azonban néhány családi levéltár anyagát sikerült megmenteni. 1944. november 6-án Jenei Károly főlevéltáros a rácalmási Jankovich család nagy értékű levéltárát beszállította a *Fejér Megyei Levéltárba*. 1944. december 7-én befejeződött Székesfehérvár katonai kiürítése, a megye vezető tisztségviselői elhagyták szolgálati helyüket és nyugatra távoztak. Utolsó intézkedésükként a jelentős értékű történeti iratok biztonságos helyre szállítására tizennégy seregélyesi lovaskocsit rendeltek be a megyeházára. A kocsihajtók semmiféle instrukciót nem kaptak arra vonatkozóan, hogy hova vigyék a szállítmányt. A gyors szovjet előretörés miatt azonban már nem maradt idő a levéltár kiürítésre. Az iratok védelme érdekében a főlevéltárnok bezáratta a térre nyíló vaspalettákat és eléjük egy méter magasságban iratcsomókat tornyoztatott fel.²⁵ A levéltárnok 1945 januárjában Veszprémbe menekült, majd február végén visszatérve Székesfehérvárra első útja a levéltárba vezetett, ahol meglepődve tapasztalta, hogy egy német katona a Magyarországi Rendeleték Tárával fűti az egykori kutatószobát. Rögtön a parancsnokságra sietett a sorozat megmentése érdekében. Az archívumban az iratok rendje felbomlott, de nem volt idő a rend helyreállítására, mivel a vármegyei ügybeosztás szerint a főlevéltárnok volt a megyei múzeumügy, az iskolán kívüli népművelés, a közjóléti, a szegény, a vigalmi, a háziipari, az egyesületi, az italmérési, a fegyvertartási és az Adonyi Járási Nemzeti Bizottsághoz felterjesztett ügyek előadója. A levéltári munka csak a hadikórház kiköltözése után kezdődhetett el a megyeházán. Az időközben észlelt penészesedés miatt visszazállították az iratokat a megyeháza bolthajtásos földszinti szobáiba.²⁶ A többi megyéhez hasonlóan Fejér megyében is a megyeházát szemelték ki az oroszok főhadiszállásnak és hadikórháznak. 1945. november elejéig megsemmisültek az alispáni iratok közül az 1911–1944 közöttiek, illetve a megyei árvaszék 1904–1944 közötti iratai.²⁷ A területileg illetékes anyakönyvi hivatalokban az állami anya-

²² MNL HBML IV. 1429. 406/1945. 1945. december 1.

²³ MNL HBML IV. 1429. 98/1945. 1945. április 12.

²⁴ MNL HBML IV. 1429. 55/1945. 1945. március 10.

²⁵ MNL FML XIV. 27. III. Jenei Károly visszaemlékezése.

²⁶ MNL OL Y 1 460/1947. Fejér megye jelentése. 2.

²⁷ MNL FML IV. 425. 1945/118. lt. sz. irat

könyvek első példányai szinte teljesen megsemmisültek. A hercegfalvi, a kálozi, a sárkeresztúri, a kajászószentpéteri, a csabdi, a zámolyi, a sárkeresztési, a pátkai és a móri kerületben további 42 helységben lapokat téptek ki a kötetekből, amelyeket helyre kellett állítani. Kevés olyan elszánt tisztviselő volt, mint a seregélyesi főjegyző, aki a községházáról háza pincéjébe mentette át az anyakönyvek első példányait.²⁸ 1944 őszén a nyugatra menekülő tisztviselők is hagytak Fejér megye településein levéltári iratokat. A csantavéri vezetőjegyző menekülése során 1942–1944 között keletkezett anyakönyveket helyezett el Dunapentelén. A kiskunmajsai előjáróság fontos testületi, számadási iratai semmisültek meg Előszálláson, de Felcsúton, a községházán még 1945 júliusában is őriztek ókéskei anyakönyveket, kataszteri birtokíveket, adófőkönyveket, számadásokat. Hercegfalván a szalkszentmártoni, hartai, dunavecsei előjáróságok iratait őrizték, kápolnásnyéken pedig Abony község 400 darab birtokívév tárolták még 1945 nyarán is. Lovasberényben a bácskertes, Sárbogárdon a hegyközségintimrei iratokat hagyták hátra a menekülő közigazgatási alkalmazottak.²⁹

A II. világháború befejezése után újra kettéosztott *Bihar vármegye* magyar része Bihar megye néven élt tovább. A megyei levéltár állapotáról hű képet adott Kecskés Balázs megyei főlevéltárnok az 1948-as levéltári kataszteri felmérésére adott válasszaival. Az archívum rendje teljesen felbomlott a költöztetés során, a Nagyváradról áthozott anyag pedig elkeveredett. A berettyóújfalui vármegyeháza szobáiban ládákban csomagoltan várta rendszerezését. A rendezéshez nem állt rendelkezésre minimális felszerelés sem: állvány, polc, útmutató, leltár, jegyzék, stb. A főlevéltárnoknak nem volt alárendelve az irattár, külön levéltárral rendelkezett az árvaszék, az adóhivatal stb. A levéltár nem vette át a nem a törvényhatósághoz tartozó szervek, például a tanfelügyelőség iratait sem. A kutatást az alispán engedélyezte, s 1946-ban egyetlen kutató volt. A levéltáros ellenőrzésének köszönhető, hogy nem semmisültek meg a Bocskai-, Rákóczi- és Kossuth-iratok Kismarján.³⁰ A levéltári rendet végül csak a megyerendezés után létrehozott Hajdú-Bihari Közlevéltárban tudták visszaállítani Reszegi Lajos volt megyei irodatiszt segítségével.³¹ Rendkívüli feladat volt a magyar–román iratcsere lebonyolítása, amelynek központjául Debrecen jelölték ki.³²

1944. október 21-én Debrecen város szovjet parancsnoka Herpay Gábor Hajdú vármegyei levéltárost nevezte ki polgármesternek.³³ Herpay egy évig viselte ezt a tisztséget, ám a levéltárban ez idő alatt érdemi tevékenységre nem volt lehetősége.

²⁸ MNL FML IV. 425. 1945 sz. n.

²⁹ MNL FML IV. 425. 1945 sz. n. vö. MNL FML IV. 405. b. 90253/1945. IV. sz.

³⁰ MNL HBML VIII. 710. a. 1948. április 19.

³¹ Szálkai, 2018: 44.

³² MNL HBML IV. 406. b. 7336/1949. vö. MNL HBML VIII. 710. a. 1948. április 19. vö. Magyar–román bírósági iratcsere egyezmény: <http://adatbazisokonline.hu/adatbazis/minisztertanacsi-jegyzokonyvek-1867-1944> (A letöltés ideje: 2017. április 20.)

³³ Gazdag, 1983: 46.

A háború utolsó hónapjaiban a levéltári iratanyag menekítése miatt az iratok egy része elpusztult. Egy belügyminisztériumi jelentésben a következő olvasható: „... az egész irattár okmánytár, rendeletek és törvények gyűjteménye, nemkülönbén a szakkönyvtár szemétre került.”³⁴

1945. március 21-én adták fel a németek *Esztergomot*. 1944 karácsonya óta a megyei székházban volt a német katonai parancsnokság főhadiszállása. Az esztergomi vár kazamatáiba elhelyezett anyakönyvi másodpéldányok a tűzérési behatolás következtében jelentős károkat szenvedtek.³⁵

Győrben 19 kötet anyakönyvi másodpéldány semmisült meg, a megszállók tüzelőnek használták. A történeti levéltár anyagát a környező vidékre szállították, de 1946-ban sikerült visszaköltöztetni.³⁶ 1944 elején a magyaróvári levéltár értékes anyagát az újrónafői kastélyba költöztették át.³⁷

Jász-Nagykun-Szolnok vármegye háza 1919-ben a román támadás idején belővést kapott. A katonaság beköltözött az épületbe és az iratokkal tüzeltek, 1944-ben pedig orosz katonai kórházak rendeztek be. A középkori okleveleket Jászapáti Járási Hivatalába menekítették. A település kiürítésekor a község irataival együtt Nagyigmándra szállították ezeket is, ahol sajnálatos módon elpusztultak.³⁸ 1944 őszén Jász-Nagykun-Szolnok megye levéltári iratanyagának egy része – köztük a Jászkun kerület vasládákban őrzött eredeti iratai – a háborús front előli menekülés során a Dunántúlon pusztult el.³⁹

A *Nógrád Megyei Levéltár* a vármegyeháza öt helyiségében volt elhelyezve. 1944. december 9-én az orosz katonaság bevonult Balassagyarmat megyei városba, s 1945. január 4-ig a megyeháza 159 helyiségébe költözött be. A földszintre lovakat vittek be, az irodákban az iratokat, könyveket szétszórták, a papírokat a lovak alá szórták, majd trágyaként kidobálták. 1945. január 4-én a „robot munkára” kirendelt mintegy 14–17 megyei alkalmazott mentette meg a családi és régi peres iratok 80%-át.⁴⁰ A vármegye iratanyagát ráadásul érzékeny veszteség érte a háború alatt: 1945 elején a hadikórházi célokra igénybe vett megyeházából sebtében ki kellett költöztetni a levéltárat is. A gyakori, szakszerűtlenül és gyorsan végrehajtott költöztetések alatt különösen a polgári kori iratok csonkultak meg súlyosan. 1945. november 21-én az alispán arról értesítette Jánossy Dénest, a Magyar Országos Levéltár főigazgatóját, hogy a családi levéltárakban és a peres iratokban igen nagy károk keletkeztek; így semmisült meg a levéltári anyag közel 20%-a. Tragikus az is, hogy a megmaradt irat-

³⁴ MNL HBML VIII. 710. a. 2476/1948. 1948. február 9.

³⁵ MNL OL Y 7 32/1946. 26.

³⁶ MNL OL Y 7 460/1947. Győr-Moson vármegye jelentése. 3.

³⁷ Dóka–Müller–Réfi Oszkó (szerk.), 2000: 218.

³⁸ MNL OL Y 7 460/1947. 5. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye jelentése. A település Komárom-Esztergom vármegyében volt.

³⁹ Dóka–Müller–Réfi Oszkó (szerk.), 2000: 218.

⁴⁰ MNL OL Y 7 32/1946. 32.

anyag előbb az Ipoly partjára került, majd a Múzeum nedves pincéjében helyezték el ideiglenesen, ahol szakszerűtlenül selejtezték.⁴¹

Pest-Pilis-Solt és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek és a hozzájuk kapcsolódó iratoknak, valamint az anyakönyvi másodpéldányok biztonságosabb elhelyezését ítélte sürgősnek a II. világháború alatt az ottani főlevéltárnok.⁴² Az alispán a fent felsorolt iratanyag biztonságos megőrzésén kívül fontosnak tartotta, hogy a megyeházán őrzött történeti műtárgyakat, értékes festményeket is Pomázra szállítsák ki.⁴³ Csánky Dénes, a Szépművészeti Múzeum akkori igazgatója 46 db olajfestmény kiszállítására adott utasítást.⁴⁴ 1943 áprilisában Fára József főlevéltárnok javasolta az alispánnak, hogy a megyeháza kápolnájában lévő közgyűlési jegyzőkönyveket a Semmelweis utca alatt üresen álló kupolaszerű boltozattal ellátott pincehelyiségbe hordják át, mivel ez viszonylag száraz és a levegő nedvessége ablakra szerelhető villamos szellőztetőkészülékkel megoldható. A köteteket vízszintesen ideiglenesen téglákra fektetett deszkaállványokon őrizték volna. 1944 őszén Pest vármegye alispánja vonaton akarta a Dunántúlra szállítani a fontosabb történeti iratokat. Fára ezt ekkor már erőteljesen ellenezte, tudva, hogy a Dunán át már képtelenség iratanyag-vesztés nélkül átszállítani az anyagot; Mogyoródra vagy Pomázra történő szállításban gondolkozott.⁴⁵ Végül a történeti levéltár anyagát Budapest ostroma előtt a főlevéltárnok az utóbbi településre szállíttatta, ezért az karcolás nélkül élte túl a háború pusztításait. 1945 januárjában a főváros ostroma idején a megyeházán őrzött levéltári segédkönyvek megrongálódtak, a megégett kötetek javítását restaurátorra bízták. Az épületben a történeti levéltárnak berendezett kápolna kupolája is súlyos sérüléseket szenvedett. A földszinti raktár falát egy repesz ledöntötte. A romok eltakarítása során vették észre, hogy az első emeleten őrzött három páncélszekrény közül az, amelyik a Mohács előtti oklevelek gyűjteményét tartalmazta, megsérült. A közigazgatási bizottság ingatlanforgalmi iratanyagát jelentős kár érte, mivel le kellett dönteni még az ostromot megelőzően egy állványt azért, hogy a történeti iratanyagot, valamint az anyakönyvi másodpéldányokat őrző pincehelyiség bejáratát elbarikádozzák.⁴⁶ A községi, levéltári iratokat az ostrom után fosztogatók dúlták fel azt gondolván, hogy a régi zárt ládák értékes műkincseket rejtenek.⁴⁷ Fára József Budapest ostroma után 1945. január 29-től ismét munkába állt.

⁴¹ Fügedi, 1951: 34–37. 1950-ben Fügedi Erik, a Levéltárak Országos Központjának megbízottja, a veszteséget ennél jóval nagyobbra, 70%-ra becsülte.

⁴² MNL PML IV. 475. a. IV–V. sorozat. 782/1943. lt. sz.

⁴³ MNL PML IV. 475. a. IV–V. sorozat. 38/1944. lt. sz.

⁴⁴ MNL PML IV. 475. a. III. sorozat. 741/1944. lt. sz.

⁴⁵ MNL PML IV. 475. a. IV–V. sorozat. 697/1943. lt. sz. 85–87. f. Mogyoródon egy pincét találtak alkalmasnak. A megvizsgált épületek közül ez volt a legkevésbé nedves és a legtágasabb, legjobban átszellőztethető, ugyanakkor mégis páramérő felszerelését javasolták.

⁴⁶ MNL PML IV. 408. b. 1847/1945.

⁴⁷ MNL PML IV. 408. b. 1847/1945.

1945 márciusában mellette Kazi István vármegyei díjnok, Karsay Lajos vármegyei kíségető és Karácsondi Mihály altiszt az alispáni hivatal első emeleti szobájából a romok alól mentették ki a közigazgatási szakkönyveket, majd elkezdték a könyvtár rendezését. A levéltár helyiségeit is kitakarították, majd az ablakok üvegezési munkálatait rendelték meg. A levéltárnokok közül Kollega Tarsoly Sándor 1944 novembere óta katonai szolgálaton volt, Bilkei Gorzó János allevéltárnok, pedig a helyreállítási munkálatokban 1945 áprilisától részt vett ugyan, de néhány hét után betegállományba vonult, majd felbontotta a munkaszerződését. Az ostrom után naponta nyolc-tíz munkaszolgálatos is segítette a romok eltakarítását.⁴⁸ A levéltár 8000 pengőt kapott a történeti levéltár iratanyagának bedobozolására. A por- és korommentességet biztosító nagy méretű dobozokat bőrháttal látták el.⁴⁹ Az 1828–1895. évek közötti felekezeti anyagönyvi másodpéldányok – mintegy 380 állványméter terjedelmű iratgyűjtemény – a pincében védett helyen vészelték át a háborút.⁵⁰ Rendkívül nagy erőfeszítést igényelt az anyagönyvek eredeti őrzési helyükre való visszaköltöztetése; 10 munkás egy hónapig dolgozott rajta.⁵¹

A levéltár 1625–1875 közötti legértékesebb történeti iratait a háború pusztítása előtt a pincébe költöztették. A pincehelyiségek óvóhelyeit használók azonban megbontották az iratok eredeti rendjét. 1945 nyarán az anyagot eredeti helyükre, a megyeházán lévén első emeleti kápolnába helyezték vissza. Ugyanakkor a bombázásokban súlyosan megsérült a levéltár történeti terme és kutatószobája. A tetőzet és az ablakok, valamint az ajtók javítása után lehetett csak újból használatba venni.⁵² A legsúlyosabban az 1867–1929 közötti megyei segédkönyvek sérültek meg, néhány kötetet bombaszilánkok rongáltak meg.⁵³

Az orosz haderő 1945. március 31-én vonult be *Sopronba*. A megszálló csapatok parancsnoksága a megyeházát azonnal lefoglalta. A lezárt levéltári helyiségeket feltörte és különböző célokra – borbélyműhely, szabóműhely, élelmiszerraktár, ruharaktár – igénybe vette. Az iratos szekrényeket feltörték, az iratokat a padlóra hányták. Az irodai berendezéseket, kifüggesztett térképeket, képeket a folyosón és a megyeháza erkélyén összegyűjtötték. A levéltári könyvtár vesztesége jelentős volt, két szekrény anyaga elveszett. Az iratok egy részét a légítámadások előtt az óvóhelyre mentették át. Ide tették az okleveleket és letéteket, 1579-től a közgyűlési jegyzőkönyveket.⁵⁴

⁴⁸ MNL PML IV. 408. b. 1847/1945.

⁴⁹ MNL PML IV. 475. b. XIV. sorozat. 119/1945. lt. sz.

⁵⁰ MNL PML IV. 475. b. IV–V. sorozat. III.917.Om. biz/1943. A mintegy 6 vagon titevő – 612 ífm – anyagönyvi gyűjtemény a levéltár alatti pincehelyiségben kellett leköltöztetni, a páratartalom csökkentése miatt a falakra Endre László alispán utasítására ventilátorokat kellett felszereltetni, 1943. szeptember 20-án.

⁵¹ MNL PML IV. 408. b. 6915/1945. 3. f.

⁵² MNL PML IV. 408. b. 6915/1945. 4. f.

⁵³ MNL PML IV. 408. b. 6915/1945. 4. f.

⁵⁴ MNL OL Y 7 32/1946. 34. f.

A szabolcsi levéltári anyagot Sátoraljaújhelyre szállították, s ládákban az ottani megyeháza pincéjében helyezték el. A részben szétszórt iratokat 1945 októberében *Szabolcs vármegye* megbízott levéltárnoka becsomagolta, ám az iratanyag visszaköltöztetésére vasúti kocsit nem kapott. Így az elpusztult községi anyakönyvi kötetek felmérését, majd pótlását sem tudta elkezdni.⁵⁵

Szatmár megye levéltárát – már amit Nagykárolyból Szatmárnémetibe és nem Tordára, majd Kolozsvárra vittek – Kiss Ernő levéltáros visszaemlékezése és a hivatalos jelentések szerint a zajtai kultúrházba zsúfolták be. Innen három évi „számúzetése” után megtépázva, összekeverve került az új megyeszékhelyre, Mátészalkára.⁵⁶

Tolna megyében Szongott Edvin alispán segítette Hadnagy Albert vármegyei főlevéltárnokot, hogy elképzelésének megfelelően az épületek pincéiben a légoltalmi helyiségekbe helyezhesse el a veszélyeztetett történeti iratokat. Voltak, akik nem támogatták az elképzelést, a légiriadók alatt nem akartak akár néhány órát sem eltölteni az iratok közelében azok egészségi ártalmosságára és a dohos levegőtlen szagra hivatkozva. Végül az alispán támogatásával a főlevéltárnok 1942-ben elkezdte az iratanyag átköltöztetését a kezdetektől 1860-ig a légoltalmi helyiségekké átalakított börtöncellákba. Először is a cementpadlót beborította a régi iktatókönyvek viaszos borítójával, ami gátolta az iratanyag vizesedését. A falak mentén szintén hasonlóan oldotta meg iktatókönyvekből és deszkaanyagból a „szigetelőrendszert.” Az iratok átszállítását az eredeti raktári rendnek megfelelően készítette elő, s levitette az összes anyakönyvi másodpéldányt, a közgyűlési jegyzőkönyvek indexeit, a névmutatókat, segédleteket, az országgyűlési naplók díszes köteteit. A börtöncellák bejáratát mintegy 30 cm-es magasságban elfalaztatta, hogy egy esetleges csőrepedés nehegy eláztassa az iratokat. Sajnos nem lehetett „sub rosa” megoldani az iratanyag mentését, s az egész művelet menekítési szándéka hamar napvilágra került. A börtöncellák kettős vasajtóira lakatokat helyeztek el, amelyeknek a kulcsát az alispánnak adta át, ha valaki az ajtókat kinyitotta, láthatta, hogy csak iratanyagot helyeztek el, nem ingóságot és egyéb értéket. Miután a nyilasok átvették az uralmat, az alispán eltávozott állásából, a levéltárnok pedig saját felelősségére elfalaztatta az ajtókat. A levéltárnok frontra vezényletével az 1861-től kezdődő iratanyag menekítésére már nem volt idő. A háború alatt orosz hadikórházat rendeztek be a megyeházán. Az iratokat kidobálták, a berendezést, az állványokat eltűzelték. A friss falazás harsányan hívta fel a figyelmet a rejtett cellákra, rögtön kibontották és szétszórták a rendbe áthelyezett iratokat. A fogságból hazatért Hadnagy Albertet a következő látvány fogadta: „Mindennek megfelelően a háborúból való visszatérésem után szörnyű látvány fogadott. Tolna vármegye egykori levéltára a szó szoros értelmében eltűntnek látszott, a levéltár összes berendezését eltűzelték az utolsó szálig, s mindössze csak

⁵⁵ MNL OL Y 7 32/1946. 35. f.

⁵⁶ MNL SZSZBML XIV. 82. 1. tétel sz. n.

az anyakönyvek szekrényei maradtak meg és ezek is csak azért, mert gyógyszerek, és kötszerek tárolására használták őket. Az egykor oly szép rendben sorakozó levéltári anyag leírhatatlan állapotban, számtalan pinchelyiségekben és odúban, ömlesztett állapotban szanaszét hevert, szörnyű szenny és piszok közepette. Mintegy 12 vagon iratanyag hevert szanaszét, teljes összevisszaságban, tarkítva a képet a megyeházán menedéket kereső hivatalok itt maradt irataival együtt [...] Így dőlt romba Tolna vármegye egykori levéltára néhány nap alatt, csak azért, mert annak őrzőjét a frontra kellett küldeni, anélkül, hogy helyettesítéséről megfelelően gondoskodtak volna. Fájó szívvel kell gondolni azokra a mulasztásokra, amelyeket nemtörődömségből, vagy fásultságból elkövettek azok, akiknek feladatuk lett volna menteni ezen a vonalon mindazt, ami még menthető volt, hiszen a front ideérkeztéig éppen elegendő idő állott rendelkezésükre.⁵⁷

1945. március 4-én *Szombathelyet* bombatámadás érte. Az egyik bomba a megyeháza hátsó tűzfalát érte, amely leomlott, és nagy tömegű iratanyagot temetett maga alá, főleg régi választói névjegyzékeket. 1945. március 29-én a déli órákban vonultak be az orosz csapatok Szombathelyre, s a megyeházán rendezték be főhadiszállásukat. A polgári lakosság élelmiszerét, étkezőkészleteit, vagyontárgyait, értékes ruháit az iratok közé rejtették el tulajdonosaik, ezért az oroszok már az első éjszaka feldúlták a levéltár egy részét is. Az archívum épülete gyakorlatilag orosz katonai laktanyaként funkcionált, ahonnet engedélyt lehetett kapni bizonyos esetekben a levéltári anyag kutatásához, de ezt újra és újra meg kellett újítani, ami akadályozta a mindennapi levéltári munka végzését.⁵⁸ Az anyakönyvi másodpéldányokat és a közgyűlési jegyzőkönyveket a grazi tartományi kormányzóság levéltárában lelte fel a főlevéltárnok.⁵⁹

A *veszprémi* megyeháza földszinti levéltári helyiségeit a Németországból hazaérkező görög és lengyel munkaszolgálatosok foglalták el, az ajtókat betörték, az iratanyagot szétszórták. Az oroszok ezután hadikórházat rendeztek be itt. A több vagon papír elszállítását doboz, csomagolóanyag és vasúti kocsi hiánya miatt nem lehetett megoldani. Az orosz hadsereg bevonulása után három nap alatt nem lehetett a tizenegy szobába elhelyezett levéltári iratokat fogat és emberi segítség nélkül elköltöztetni. A főlevéltárnok a szomszédos múzeum épületébe mentette át az anyakönyvi másodpéldányokat. A többi anyag még halomba rakva várta, hogy a megyeháza felújítása után eredeti helyére költöztessék vissza. 1945. március 23-án bevonulásukkor az oroszok felgyújtották az árvaszéki és az alispáni irattárat. Három nap alatt a levéltárnok átmentette a múzeumba a történeti levéltárat, az anyakönyvi másodpéldányokat, a vízi könyveket, s az erdészeti üzemterveket. Az iratanyagot nem lehetett megvédeni a felújítási munkálatok során keletkező kőportól, s a piszoktól.⁶⁰

⁵⁷ Hadnagy, 1963: 125–126.

⁵⁸ MNL OL Y 7 32/1946. 38. f. vö. MNL OL Y 7 460/1947. Vas vármegye jelentése. 3.

⁵⁹ MNL OL Y 7 460/1947. 4. vö. Ort, 1947: 10–11.

⁶⁰ MNL OL Y 7 32/1946. 39 f.

Ezzel egy időben hatvan munkaszolgálatos a levéltári iratokat az utcára hordta „meggyújtotta és villával forgatta, hogy vigabban szeleljen és égjen.”⁶¹ Sikerült megmenteni ugyanakkor *Szilágy vármegye* girás jegyzőkönyveinek köteteit.⁶²

A Magyar Miniszterelnöki Iroda megbízásából Fára József Pest megyei levéltárost korábbi állomáshelyére, Zalaegerszegre küldték, hogy a béke előkészítéséhez szükséges iratokat előkeresse és lemásolja. A nyilas uralom alatt Baranya megyéből kb. 52 ládányi alispáni, járási, községi iratanyagot menekítettek Zalaegerszegre, ahol a levéltár folyosóján majdnem az összes irat az idemenekített 22 darab írógéppel együtt teljesen megsemmisült.⁶³

Megállapítható tehát, hogy több megyei levéltár akkor szenvedett hatalmas iratanyag-veszteséget, amikor biztonságosabb helyre akarták szállítani a különösen veszélyeztetett történeti iratokat, illetve anyakönyveket, például Tolna, Vas, Veszprém, Zala és Jász-Nagykun-Szolnok megye levéltárai. A többi törvényhatósági levéltár anyagában nem következett be lényeges veszteség, hanem „csak” a levéltárak régi rendje bomlott fel és került ömlesztett állapotba az iratanyag. A felmérés másik tanulsága, hogy az 1948-ban végrehajtott selejtezések sokkal nagyobb károkat okoztak a levéltárak iratanyagában, mint a háborús károk. Sopron vármegye újkori anyagát „sikerült” teljesen kiselejtezni.⁶⁴

1945. június 13-án a belügyminiszter tájékozódni kívánt a törvényhatósági levéltárakban uralkodó állapotokról és a levéltárak káderállományáról. Ezért a 90544/1945. IV. belügyminiszteri körrendelet felszólította az ország valamennyi törvényhatóságát, tegyenek jelentést, hogy a törvényhatósági levéltárnoki állások betöltetlenek-e, vagy sem. Előbbi esetben írjanak ki pályázatot az állások betöltésére, és tegyenek jelentést a levéltárak állapotáról, az esetleges hiányokról. A felszólításra 10 megye küldött választ. A jelentések szerint a főlevéltárnokok közül a Győr-Moson-Pozsony, Tolna, Nógrád-Hont megyei katonai szolgálatát töltötte vagy fogságban volt, Veszprém, Komárom-Esztergom, Baranya, Fejér megyében pedig be volt töltve az állás. A háborús események során Sopron megyében elpusztult a középkori iratok több mint a fele, a Tolna megyei iratanyag kb. 5–10%-a, a Zala Megyei Levéltár anyagából az alispáni irattár 1940–1944. évi anyaga, a megyei árvaszéknek pedig az 1944 előtti része.⁶⁵

⁶¹ MNL OL Y 7 460/1947. Veszprém megye jelentése. 3.

⁶² MNL OL Y 7 460/1947. Veszprém megye jelentése. 3. Mintegy 3-4 ládányi töredék irat volt.

⁶³ MNL OL Y 7 32/1946. 40. f.

⁶⁴ Fügedi, 1951: 34–37.

⁶⁵ Dóka–Müller–Réfi Oszkó (szerk.), 2000: 224.

Összegzés

A II. világháború alatti levéltári pusztulások tárgyában készült forrásanyag bemutatását fontos tudományos eredménynek tekintem. A magyar történelem – úgy látszik – az átlagnál is mostohább sorssal sújtotta a hosszú évszázadok során keletkezett hazai írott történelmi forrásokat. Ha már nem is gondolunk arra, hogy a magyar középkor és a hódoltság korából relatíve milyen kevés eredeti forrásunk maradt meg, akkor legalább azt várhatnánk, hogy a 18. századtól kezdve megmaradt újkori iratanyag nagyjából rendben a kutatók rendelkezésére áll. A Trianoni béke e tárgyban való következményeire – azt hiszem – eddig kevés figyelmet fordítottunk. Hasonlóan lehangoló olvasni a II. világháború alatt bekövetkezett megyei levéltári irat-megsemmisülésekről. Mivel a szovjet csapatok előszeretettel vették igénybe katonai célokra a megyeházákat, így az ott elhelyezett levéltári anyagok sorsa nem nagyon lehetett kétséges. Sokszor azok az értékes iratok pusztultak el, amelyeket a levéltárosok más településekre menekítettek, remélve, hogy ott nem lesznek kitéve a bombázásnak. Tegyük hozzá, a II. világháború után az ötvenes években végzett szakszerűtlen irat-selejtezések, s papírgyűjtések következtében még további pótolhatatlan iratokban bekövetkezett károk érték a hazai történelmi forrásokat.

Források és szakirodalom

- MNL BKML = Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára
 IV. 1. a, b. Bács-Bodrog vármegye vegyes feudális kori iratai (1723–1837)
 IV. 417. a. Bács-Bodrog Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai.
 Közgyűlési jegyzőkönyvek (1945–1949)
- MNL BKML = Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára
 VIII. 708. a. Bács-Kiskun Megyei Levéltár Kecskemét Központ
 és a Klapka utcai csoport iratai (1929–2003)
- MNL FML = Magyar Nemzeti Levéltár Fejér Megyei Levéltára
 IV. 425. Fejér vármegye levéltárának iratai (1872–1950)
 XIV. 27. Jenei Károly főlevéltárnok iratai (1955–1977)
 IV. 405. b. Fejér megye alispánjának közigazgatási iratai (1872–1950)
- MNL HBML = Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára
 IV. 406. b. Bihar Vármegye Alispánjának iratai. Közigazgatási iratok (1876–1950)
 IV. 1429. Debrecen Város Levéltárának iratai (1914–1950)
 VIII. 710. a. Hajdú és Bihar Vármegye levéltári iratai (1946–1953)
- MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
 R 369. Szilágy, korábban Kraszna és Közép-Szolnok vármegyére vonatkozó iratok.
 Kraszna vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei (1770–1834)

- Közép-Szolnok (1770–1849)
 Kővár-vidéke (Szilágy vm.) (1775–1779)
 MNL OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
 Y 1. Magyar Országos Levéltár iratai Y 1. Általános iratok (1875–1944)
 Y 7. Magyar Országos Levéltár iratai (1945–1994)
 MNL PML = MNL Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára
 IV. 408. b. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánjának iratai.
 Közigazgatási iratok. (1876–1949)
 IV. 475. Pest-Pilis-Solt-Kiskun Vármegye Levéltárának iratai.
 (1840–) 1876–1944 (–1964)
 V. 901. Alsó Fehér vármegye Törvényhatóságának iratai,
 közgyűlési jegyzőkönyv töredékek
 MNL SZSZBML = Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára
 XIV. 82. Kiss Ernő levéltár-igazgató iratai. (1914–1957)
- Apró, 2006 = Apró Erzsébet: Bács-Bodrog Vármegye Levéltára. In: Levéltári Szemle, 2006. (56. évf.) 1. sz. 7–26.
- Borsa, 1954 = Borsa Iván: A magyar levéltárügy helyzete a Horthy-korszakban és a felszabadulás után. In: Levéltári Közlemények, 1954. (25. évf.) 14–55.
- Dóka–Müller–Réfi Oszkó (szerk.), 2000 = Dóka Klára – Müller Veronika – Réfi Oszkó Magdolna (szerk.): A magyar levéltártörténet kronológiája 1000–2000. Magyar Országos Levéltár, Bp., 2000.
- Fügedi, 1951 = Fügedi Erik: Levéltáraink sorsa a felszabadulás után. In: Levéltári Híradó, 1951. (1. évf.) 1. sz. 34–37.
- Gazdag, 1983 = Gazdag István. Fejezetek Hajdu megye felszabadulás utáni történetéből. In: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve, 1983.
- Hadnagy, 1963 = Hadnagy Albert: Tolna vármegye levéltárának pusztulása a II. világháború alatt. Gyűjtőúton Tolna vármegyében 1942–1950. Levéltári Szemle, 1963. (13. évf.) 1–2. sz. 125–126.
- Lakatos, 1973 = Lakatos Ernő (összeállította): Pest Megyei Levéltár Fond- és állagjegyzéke. Bp., 1973.
- Ort, 1947 = Ort János: Vas vármegye levéltára. Vándortűz, Magyar Irodalmi Társaságok Időszaki Értesítője, 1947. május (2. évf.) 3. sz. 10–11.
- Szálkai, 2018 = Szálkai Tamás: Nem életpályamodell: temetkezési vállalkozóból levéltárvezető. Reszegi Lajos „életei.” Levéltári Szemle, 2018. 2. sz. 35–51.